

CENTENÁRIUMI ELŐADÁSOK*

A hagyományos levéltár a „New Public Management” korszakában

Két svédországi levéltár sorsáról

LARS-GUNNAR LARSSON

1. Amikor Erik Modinnak kedve támadt cukorkát venni

Valamikor a 19. század végén egy ifjú uppsalai diák, Erik Modin ellátogatott Észak-Svédországba. Dél-Lappföldön vándorolt éppen, amikor megérkezett egy Dorotea nevű kis faluba. Kedve szottyant egy kis édességhez, és bement egy boltocskába cukorkát venni. Az akkori szokás szerint a kereskedő papírból csinált egy tölcsért, amibe beletette a cukorkát, és átadta a vevőnek. Amikor Erik Modin kijött a boltból, és elkezdte enni a cukorkáját, észrevette, hogy valaki írt valamit a tölcsérpapírra. Később kiderült, hogy egy már elhunyt plébános, Jonas Nensén írt jegyzeteket a lapra. A diák, Erik Modin valószínűleg nem értette meg rögtön, hogy milyen szöveg is van a tölcsérén, és azt sem, hogy mit talált meg valójában, mégis visszament a boltba, és a doroteai kereskedőtől megvette az összes tölcsérnek szánt papírját.

Nensénnek, aki 1830-ban lett plébános Doroteában, szokása volt kikérdezni mindenkit, aki csak a paplakban megfordult. Akkoriban sok minden, amit manapság különböző állami hivatalok intéznek el, a lutheránus egyháznak volt a feladata. A pap nemcsak megkeresztelte a kisgyerekeket, hanem a születésük hivatalos regisztrálása is az ő feladata volt. A házasságkötéseket és a haláleseteket is beleírta a plébános az egyházi regiszterbe. Ebből adódóan igen sok embernek — ha nem is mindenkinek — volt dolga a paplakban. Ez azt is jelenti, hogy

* Az alábbiakban a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara — s benne a Magyar Nyelvtudományi Intézet — fennállásának 100. évfordulója tiszteletére A kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia Anyanyelvi örökség — digitális archíválás — interdiszciplinaritás című szekciója előadásainak írott változatát adjuk közre.

Nensén plébános úrnak bőven volt alkalma rendkívüli „kisinterjúkat” készíteni. Ugyanis Nensén nem elégedett meg azzal, hogy a tényeket rögzítette az egyházi regiszterben, hanem minden látogatóját minden egyéb dologról is kikérdezte. Valamivel mindenki hozzá tudott járulni az őt érdeklő témákhoz, és mivel Dorotea környékén déli lappok, valamint finn és svéd telepések is laktak, sokféle különböző adatot feljegyezhetett a plébános. Emellett utazgatott is a lappok között, s közben is készített feljegyzéseket. A jegyzetei így egyre csak gyarapodtak. Amikor azonban a plébános meghalt, nem volt senki, aki ezek értékét felismerte volna, pontosabban senki sem értette meg, hogy ezek a feljegyzések a tartalmukat tekintve mennyire fontosak. Minthogy azonban maga a papír természetesen sokféle dologra felhasználható volt, Nensén gyűjteményét kosaranként elárverezték. A legkülönbözőbb célokra használták a doroteai emberek az elhunyt plébános jegyzeteit: ablakokat tömítettek, tüzet gyújtottak vele, vagy — mint a kereskedő esete mutatja — cukorkatölcsér anyagául szolgált (Nensén életéről lásd FJELLSTRÖM 1987–1989).

Akkoriban az egyetemek diákjai között egyre nagyobb érdeklődés támadt a svéd hon különböző vidékei iránt (LILJA 1996: 31–33). Egyesületeket alapítottak, amelyeknek feladata a vidéki nyelvjárások dokumentációja és a népi kultúra leírása volt. Az ennek során létrehozott gyűjtemények a mai SOFI-levéltárak (a SOFI a nyelv- és néphagyomány intézménye, melynek gyűjteményei nyelvjárási, onomasztikai, folklorisztikai és néprajzi anyagot tartalmaznak) adatbázisát és kiindulópontját jelentik (LILJA 1996: 31–36, 87). Ebben a hazafias légkörben tanult Uppsalában Modin is, s amikor belelapozott a kereskedő tölcsérpapírjaiba, nem volt nehéz megértenie, hogy aranybányára bukkant. Ezért folytatta a nenséni anyag felkutatását Dorotea környékén. Nensén veje segítségével sikerült is Modinnak összegyűjtenie 1330 ívrét papirost, amelyet Uppsala egyetemi könyvtárának adományozott. Ma a nenséni gyűjtemény a kéziratosztály kincsei közé tartozik. Már Sigrid Drake 1918-ban készült, a déli lappok kultúrájáról szóló doktori disszertációja (Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet) is főleg Nensén anyagára épült (RYDVIK 1996: 63). A gyűjtemény azonban mind a mai napig — több mint 100 évvel azután, hogy a könyvtárba került! — nincs feldolgozva (FJELLSTRÖM 1987–1989: 503). Óriási tehát az az adattár, ami a kutatókra vár.

A nenséni gyűjtemény témája magától értetődő kiindulópont volt számomra, amikor a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara megtisztelt engem azzal a felkéréssel, hogy a centenáriumi szimpóziumon előadást tartsak. Jonas Nensén gyűjteménye ugyanis a hagyományos adattár prototípusának tekinthető: egy széleskörű gyűjtemény, ami határozott cél nélkül jött létre, és ami éppen ezért haszталannak is tűnt — ha csak nem akarja valaki tűzgyújtásra használni...

Előadásom svédországi tapasztalataimon alapul, nézőpontom pedig a finn-ugor nyelvészé. Mégis azt hiszem — avagy attól félek — hogy mindennek egy

jó része a nemzetközi kutatásban történő rendszerváltással és új ideológiával függ össze, azzal a sok országban ismert és szinte kizárólagosan alkalmazott finanszírozási rendszerrel, amelyet „New Public Management”-ként ismerünk.

2. A New Public Management és a társadalmi igények

Az Egyesült Államokban és Angliában az 1970-es években kialakult „New Public Management” rendszer (NPM) alapelve az, hogy a hivatalos szervek is piaci alapon működnek, márpedig minden piacon fontos a termék ára és a konkurencia. Kezdetben, amikor még nem hatott olyan erősen az új rendszer az egyetemek mindennapi tevékenységére, viccesen úgy neveztük, hogy „boltosat játszunk”. Az eltelt évek folyamán azonban egyre kevésbé tűntek mulatságosnak a rendszer következményei. Egyre kevesebb állandó pénzügyi eszköz érkezett az intézetekbe, a kutatások egyre nagyobb része vált rövidtávúvá. Az állandó állások száma csökken, és a projektekből végzett kutatómunka válik egyre inkább jellemzővé. A bölcsészettudományi karon mind többet kell pályáznia az egyes szakoknak egy közös alapítványhoz, noha a korábbiakban a különböző fakultások egységei külön-külön pályáztak a saját kari forrásaikra. Amikor a verseny az egyes szakok között ilyen módon felfokozódott, az is kiderült, hogy például a rákkutatók eredményesebbek voltak, mint a szanszkrit filológusok. Az egyetemi oktatásban, sőt még a doktorképzésben is eluralkodott — és uralkodik ma is — a megrendelés-szisztéma, azaz ha túl kevés hallgató tanul valamilyen szakon, az adott intézet pénzügyi eszközei is csökkennek. Az új rendszer következménye természetesen az a szemlélet is, hogy a mennyiség fontosabb a minőségénél, hiszen azok, akik az egyetemek eredményeit megítélik, nem értenek magához a kérdéses tárgyhoz, csupán a számokhoz.

Egy doktorandusz legfeljebb négy évre kaphat pénzügyi támogatást, ez idő alatt el kell, hogy készüljön a disszertációja. Az ilyen rendszerrel szemben lehet kételkedő az ember anélkül is, hogy vágyódna „a régi jó időkre”, amikor például egy 57 éves doktorandusz megvédte az 500 oldalas életművét. Viszont még fontosabb következménye ennek a folyamatnak az, hogy már nemcsak a tudomány irányítja a kutatandó téma kiválasztását, hanem ennél talán fontosabb szempont a termékenységé. Ezért aztán például a fiatal svédországi történészek nem foglalkoznak a középkorral, sem Svédország 17. századi nagyhatalmi helyzetével. A középkorkutatáshoz szükséges a latin, a nagyhatalom évszázadához pedig a német nyelv ismerete. Mind a két nyelvnek meglehetősen gyenge azonban a helyzete a mai svéd iskolában, ilyen témák választása tehát szükségszerűen több időt követelne a doktorandusztól. Ennek a rendszernek a keretében sokkal célszerűbb ezért például az 1930-as évekkel foglalkozni, és az akkori újságokból gyűjteni anyagot. Majd előrehaladott kutatóként egy nyelvész is le tudja olvasni a haladását az „impact factor”-ból és a „quotation index”-ből: mind a kettő lényegében egy mennyiségen alapuló mutató.

Az NPM-es rendszerváltásnak a svédországi beteggondozásra gyakorolt hatását alaposan leírta egy kiváló újságíró, MACIEJ ZAREMBA (2013). Tapasztalatai azt mutatják, hogy a kórházakban az NPM-rendszer hatása gyakran életveszélyes helyzeteket okoz. Sok hozzászóló, aki részt vett az NPM-ről szóló vitában, arra a tényre mutatott rá, hogy a folyamatban a nem szakértőknek van hatalma a szakértők felett (pl. HASSELBERG 2011: 60, ZAREMBA 2013: 51).

3. Az NPM hatása a hagyományos levéltárra

Amikor a társadalom domináló rendszerében a finanszírozás összefügg az adott feladattal — az ún. megrendeléssel —, a hagyományos levéltárak (mint például a SOFI) helyzete kritikussá válik. Mivel kezdettől fogva széleskörű gyűjtést folytatott, az intézet feladata sokak számára homályosnak tűnhetett. Igaz, hogy néhány feladatot természetesnek fogtak fel, így például a helynevek helyesírásának az ellenőrzését, amelyben a SOFI-levéltárak gazdag anyaga és névtani képzettségű munkatársai nélkülözhetetlen segítséget tudnak nyújtani. A Nensén-féle gyűjtemények haszna viszont nem világos, hiszen azok egy olyan széleskörű gyűjtési hagyományt képviselnek, amelynek a gyökere legalább Carl von Linnéig megy vissza. S ahogyan Linné mindenféle adatokat gyűjtött egy bizonyos területen, például a lappföldi és a västergötlandi utazása folyamán, vagy a tanítványa, Johan Peterson Falck a szibériai expedíciója alatt (LARSSON 1999), úgy gyűjtött Jonas Nensén is, és a 18. század egyetemi hallgatói is. Ma viszont az ilyen gyűjteményekre épülő levéltárak sorsa bizonytalan, hiszen nincsen „megrendelőjük”.

Ezért aztán nem meglepő, hogy 2014-ben a SOFI levéltári intézménye bezárt két nagy levéltárat, az egyiket a dél-svédországi Lundban, a másikat az észak-svédországi Umeåban. A SOFI-levéltárak feladata a nyelvjárások és a népi kultúra széleskörű dokumentációja. Az, hogy ezt a két levéltárat bezárták, azt jelenti, hogy például a lapp nyelvvel és kultúrával kapcsolatos gyűjtemények eltűnnek Észak-Svédországból. Ha valaki ezzel az anyaggal akar foglalkozni, Uppsalába kell mennie, ahol a levéltárosok lapp tudása sajnos nem a legjobb. A levéltárakat természetesen azért zárták be, hogy pénzt spóroljanak, hiszen a kompetens levéltáros is, és maga az épület bérlete is pénzbe kerül (a levéltáros talán nem annyira sokba).

Igaz, hogy a modern technika olyan lehetőségeket nyújt, amelyek megkönnyíthetik a kutatók hétköznapi munkáját. Itt van például a SOFI-intézmény terjedelmes gyűjteménye az umelapp nyelvről. Ez a nyelv ma már majdnem kihalt, de a revitalizációs mozgalom keretében az umelappok utódai fel akarják éleszteni a nyelvüket. A 20. század elején Uppsalában dolgozott Karl Bernhard Wiklund, a finnugor nyelvek első professzora, akinek a tanítványai rendszeresen gyűjtötték az umelapp nyelvjárások szavait és alaktani anyagát is. Ezt az anyagot könnyen át lehetne tenni digitális formába, így könnyebben elérhető lenne, mint

ma, hiszen mindenhol, ahol van könyvtár, hozzá lehetne férni ezekhez a gyűjteményekhez, sőt saját másolata is lehetne belőle a kutatónak. De az aligha oldható meg, hogy a SOFI összes gyűjteményét digitalizálják: aki valaha is járt egy SOFI-levéltárban, tudja ezt — az anyag hatalmas.

Ez persze tulajdonképpen egy technikai mellékkérdés, a fontos mindebből az, hogy nem létezik Észak-Svédországban egy olyan állami intézet, amelynek az északi nyelvek és kultúrák dokumentációja lenne a feladata. Olyan felelősséget, amelyet a svéd állam száz évvel ezelőtt vállalt, ma nem hajlandó viselni. Hiányzik hozzá a „megrendelés”.

Ha azt kérdeznék, mivel tud szolgálni egy ilyen széleskörű levéltári gyűjtemény, az őszinte, de nem nagyon taktikus válasz az lenne, hogy nem tudjuk. Azért nem tudjuk, mert ezek az óriási gyűjtemények nincsenek feldolgozva. Ez nemcsak a nenséni gyűjteményre vonatkozik, hanem sok másra is. Ezért kérnek a levéltárban kutatók, mint jómagam is, időt és lehetőséget csupán annak a tanulmányozására, hogy egyáltalán mi is található ott. Ez nem csak egy humán tudós furcsa ötlete, hiszen Röntgennek is, Flemingnek is volt ideje a laboratóriumában. Sem a penicillint, sem a röntgent nem rendelte meg az ipar, de mivel a kutatóknak volt ideje szabadon kutatni, létre tudták hozni ezeket. Az NPM-rendszer alapeszméje az, hogy előre tudni kell, mi az, ami várható: éppen ezért tudnak „rendelni”. Viszont egy hagyományos levéltárban a humán kutató megtalálhatja a választ azokra a kérdésekre is, amelyeket még fel sem tettek. Hadd említsek néhány példát!

Ma lappul Svédországban csak az északi területeken beszélnek. Stockholmtól legalább 500 kilométert kell utazni északra, hogy hallhassa az ember a lapp nyelvet. 250 évvel ezelőtt nem így volt, akkor lappul beszélő emberek laktak Gävle környékén is, 200 kilométerre Stockholmtól. Ezt onnan tudjuk, hogy egy uppsalai diák, Pehr Holmberger, aki szintén Linné tanítványa volt, magántanárként dolgozott ott, és többször tett látogatást az ottani lappoknál. Feljegyezte azokat a szavakat, amelyeket a lappok használtak, s a jegyzetei véletlenül fennmaradtak. Ma az ő feljegyzései tudják megvilágítani a svédországi lappok történetének egy szakaszát (lásd LARSSON 2005).

A híres finnországi finnugrista, Heikki Paasonen legfontosabbnak tartott műve, a *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte* (vö. KORHONEN 1986: 151) nem Finnországban, hanem Magyarországon látott napvilágot. A mű eredetileg öt cikk formájában jelent meg a *Keleti Szemle* nevű magyarországi folyóiratban, az első 1912-ben, az ötödik és egyben utolsó 1917-ben. Érdekes, hogy senki sem tette fel a kérdést: hogyan volt lehetséges egy finn kutató — tehát az orosz cár alattvalója — számára cikkeket kiadni Magyarországon az első világháború idején. Erre a kérdésre azért tudunk válaszolni, mert Karl Bernhard Wiklund özvegye az uppsalai egyetem könyvtárának adományozta elhunyt férjének összes jegyzetét és levelezését. Abból pedig kiderül, hogy

Paasonen elküldte a kéziratait a semleges Svédországban élő kollégájának és barátjának, aki aztán továbbította azt a Magyarországon működő folyóirat szerkesztőjének.

A széleskörű levéltár a humán kutató nélkülözhetetlen segítője, gyakran eredményeinek az alapja, és mindig a munkája öröme.

Irodalom

- FJELLSTRÖM, PHEBE 1987–1989. Jonas Nensén. In: Nilzén, G. szerk., *Svenskt biografiskt lexikon 26*. Under redaktion av Göran Nilzén. Stockholm, Riksarkivet. 501–504.
- HASSELBERG, YLVA 2011. Universitetet och den akademiska professionen. *Annales academiae regiae scientiarum upsaliensis* 38: 53–62.
- KORHONEN, MIKKO 1986. *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 1999. Falcks Vögel. In: HASSELBLATT, CORNELIUS–WOLFGANG VEENKER–JÄÄSALMI KRÜGER PAULA szerk., *Europa et Sibiria: Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. 297–304.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2005. Saami Speakers in Central Sweden. *Folia Uralica Debreceniensis* 12: 59–68.
- LILJA, AGNETA 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala 22. Uppsala, Dialekt- och folkminnesarkivet.
- RYDVIK, HÅKAN 1996. Tre av Wiklunds elever. In: RAAG, RAIMO–LARSSON, LARS-GUNNAR szerk., *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*. Ursus 2. Uppsala, Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet. 61–73.
- ZAREMBA, MACIEJ 2013. *Patientens pris: ett reportage om den svenska sjukvården och marknaden*. Weyler Förlag.